

І. Камінський,
аспірант кафедри міжнародного права
та міжнародно-правових відносин
Національного університету «Одеська юридична академія»

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОЦІНКА ЗАСТОСУВАННЯ ДЕРЖАВОЮ СИЛИ

Вирішення спірних питань у сфері міжнародних відносин завжди здійснювалося двома шляхами. Перший (дипломатичний) шлях – це пошук спільних інтересів і досягнення певного їх балансу, що дає змогу певною мірою враховувати потреби різних держав. Інший шлях – шлях силового вирішення міжнародних питань через тиск на інші (як правило, сусідні) держави.

Ще з давніх часів сила трактувалася як один із важливих інструментів держави в досягненні бажаних цілей як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Така тенденція збереглась і до сьогодні. Проте все ще відкритим залишається питання щодо змістового наповнення поняття «сила», яке не є сталим, а залежить від особливостей розвитку й побудови міжнародної системи конкретного періоду, які власне і сприяють виникненню нових параметрів сили [1, с. 131].

Ці обставини пояснюють актуальність теми та існування перспективи її наукового дослідження.

Навколо питання сили та її застосування тривалий час триває дискусія серед наукової спільноти. До дослідження теоретичних аспектів сили, її видів і застосування звертаються представники не тільки доктрини міжнародного права, а й інших наукових напрямів. Серед них В. Анненков, Р. Даль, М. Капітоненко, К. Кнорр, Е. Кривчикова, Ю. Малєєв, Г. Моргентау, Дж. Най, А. Органські, К. Сазонова, Л. Тарасова та ін.

Метою статті є встановлення критеріїв міжнародно-правової оцінки застосування державою сили через аналіз змісту категорій «сила», «застосування сили», основних принципів міжна-

родного права, які порушуються при неправомірному застосуванні сили, а також деяких аспектів міжнародно-правової відповідальності за акти неправомірного застосування сили.

Американський дослідник Р. Даль одним із перших сформулював базове визначення сили, яке стало основою для її розуміння як фактора поведінки: «Сила – це здатність одного з акторів примусити іншого актора зробити те, що за інших умов останній не зробив би» [2, с. 203].

Загалом існує два базові шляхи розуміння сили: 1) як атрибуту, певних характеристик або якостей її носіїв; 2) як здатності такі якості й характеристики використовувати, наприклад, з метою змінювати поведінку інших. Третій підхід являє собою різноманітні спроби поєднання двох попередніх. Різниця між підходами очевидна: перший звертає увагу на матеріальність сили, так би мовити, на «фізичні» її атрибути. Сила держави в цьому випадку визначатиметься її ресурсами. Другий підхід ключовою роллю наділяє використання ресурсів і фізичних можливостей. Про його результати можна дізнатися спостерігаючи за наслідками, з яких найважливішим є змінені поведінка інших [3, с. 14].

Серед дослідників, котрі намагалися визначити сутність сили саме як контролю над ресурсами, варто звернути увагу на роботи Г. Моргентау, А. Органського, К. Кнорра, Д. Сінгера та ін.

Наприклад, Г. Моргентау вважав «елементами» сили особливості географії, природні ресурси, промислові можливості, рівень військової підготовки, національний дух, якість дипло-

матії, якість загального керівництва [4, с. 5]. Варто погодитись, що цей перелік є досить-таки різноманітним і викликає сумніви щодо адекватного змісту сили. У роботах А. Органського перераховано основні фактори сили держави (атрибути) – кількість населення, ефективність її уряду та рівень економічного розвитку, причому автором виведено узагальнювальний показник – національний дохід – як найкращий сумарний індикатор [5, с. 315].

Поєднує ці підходи те, що за основу ними взято матеріальне розуміння сили. Показники такого матеріального розуміння різняться суттєво, крім того, вони просто перераховуються. Таке перерахування не вирішує жодних теоретичних проблем, а можливо, створює нові. Наприклад, показники сили Г. Моргентау не дають відповіді на питання, як саме володіння ними або якими з них може гарантувати державі найкращий захист її інтересів.

Здатність перемагати в конфліктах стала спробою сформулювати практичне визначення сили, близьке до тавтології «хто виграв, той і сильніший». Проте як визначити до конфлікту, яка зі сторін матиме більші можливості щодо перемоги в ньому чи розподілу результатів у його процесі? Як визначити, яка з держав є сильнішою, якщо вони не втягнені в прямий конфлікт [3, с. 15]?

Спроби відповісти на такі запитання можна побачити в «узагальнювальних» визначеннях сили, що намагаються включити як конфлікт, так і співпрацю, надані, наприклад, Б. Рассетом і Х. Старром: «Сила – це здатність досягати бажаного ...» [6, с. 130]. Лаконічність такого визначення перетворює силу на дуже загальну концепцію, неефективну для конкретних цілей міжнародно-правового дослідження.

Р. Кохейн і Дж. Най визначають силу як «здатність суб'єкта змусити інших зробити щось, чого вони раніше не робили» [7]. Для кращого розуміння цієї здатності при взаємозалежності держав було введено два додаткові поняття – «чутливість» і «вразливість».

Під «чутливістю» дослідники розуміють те, як швидко зміни в одній державі призводять до відчутних змін в іншій. Що ж стосується «вразливості», то вона залежить від відносної доступності й ціни альтернатив, перед якими постають різні актори [8].

Беручи до уваги проаналізовані вище підходи, варто наголосити на тому, що комплексність розуміння сили держави виявляється в тому, що силовий потенціал являє собою складне утворення, оцінка якого не зводиться до суми оцінок його елементів; а також у тому, що самі держави існують в оточенні інших суб'єктів, створюючи в сукупності міжнародні системи, однією з функцій яких є створення моделей і нав'язування поведінки своїм елементам. М. Капітоненко вважає, що без огляду на ці системні обставини розуміння сили є неадекватним [3, с. 17].

Отже, вплив може досягатися різними способами, а не тільки використанням військового потенціалу або веденням війни. Сьогодні в системі взаємодії держав найбільш активно використовується економічна сила держави. Так, великі держави активно задіють свою зовнішню торгівлю, економічну присутність в інших країнах для створення прив'язки цих держав до себе, впливу у своїх інтересах на їх внутрішню й зовнішню політику.

Безумовно, можна говорити й про використання науково-технічної сили держави. Саме наука, освіта, охорона здоров'я формують основу, яка визначає могутність держави та можливість забезпечувати національні інтереси з усього їх спектру.

Останніми роками серед міжнародного співтовариства широко використовується інформаційна сила. Інформація сама по собі є вкрай вигідним капіталом у найширшому розумінні, так як вона слугує основою для мережних технологій для функціонування економіки, фінансової й банківської систем, військової сфери.

Ідеологічна сила припускає використання як «білої», так і «чорної» про-

паганди для впливу на інші держави, тобто застосування як законних, так і незаконних засобів. Ідеологічна сила відображає привабливість панівних у суспільстві цінностей, етичних і моральних норм, релігійних переконань, національних і особливо гуманітарних прагнень [9, с. 35–36].

Політична сила в загальному плані, стверджує Г. Моргантау, – «це психологічні відносини між тими, хто нею володіє, і тими, щодо кого вона застосовується. Це дає першим можливість контролювати дії останніх за допомогою того впливу, який вони на них чинять. Політична сила може реалізовуватися наказами, погрозами, переконаннями, харизмою людини або інституту або поєднанням будь-яких цих факторів... Міжнародна політика, як і будь-яка політика, – це боротьба за силу (вплив)» [4, с. 203].

Незважаючи на це, класично силу уявляли як військову (збройну). В. Анненков дає визначення збройної сили держави як частини військової могутності держави, яка призначена для безпосереднього застосування в системі міжнародних відносин. Володіючи певною військовою міццю, політична еліта країни згідно зі своїми потребами використовує її для вирішення політичних завдань як усередині країни, так і на міжнародній арені [9, с. 43].

Що ж стосується категорії «застосування сили», то вона сьогодні найчастіше розуміється в широкому й вузькому сенсах. У вузькому сенсі застосування сили – це тільки акт агресії, тобто «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або яким-небудь іншим чином, несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй, як це встановлено в цьому визначенні» [10].

У широкому сенсі «застосування сили» включає в себе будь-які дії суб'єктів міжнародного права, що порушують міжнародний мир і безпеку. У цьому контексті й геноцид, й апартеїд, і міжнародний тероризм можуть

належати до категорії «застосування сили».

Беручи до уваги історію міжнародних відносин, можна констатувати, що категорія «застосування сили» значно ширша, ніж категорія «агресія». Крім того, очевидно, що перелік випадків протиправного «застосування сили» державами ставав ширшим у міру того, як виникали нові прецеденти й форми порушення міжнародно-правових норм. При цьому очевидна особлива відповідальність міжнародного співтовариства і ООН за втручання в процес проведення окремими державами агресивної політики [11, с. 91].

У міжнародному праві питання про застосування сили надзвичайно заполітизоване і тлумачиться неоднозначно. Хоча Статут ООН забороняє застосування сили в міжнародних відносинах (п. 4 ст. 2), проте силові дії для вирішення спорів, що виникають між державами, усе-таки застосовуються, хоча це і є порушенням основних принципів і норм міжнародного права [12, с. 65].

Безпосередньо стосуються правового регулювання силових методів у міждержавних відносинах такі основні принципи міжнародного права: 1) заборона застосування сили або погрози силою проти держави, її територіальної цілісності й політичної незалежності; 2) врегулювання міжнародних спорів мирними засобами; 3) невтручання у справи, що належать до внутрішньої компетенції іншої держави.

Принцип незастосування сили та погрози силою належить до імперативних принципів сучасного міжнародного права, основна сутність якого зводиться до того, що сила або погроза силою ніколи не повинні застосовуватися як засоби врегулювання міжнародних проблем. Державам забороняється вести та пропагувати агресивні війни; за допомогою погрози силою або шляхом її застосування вирішувати територіальні спори й питання, що стосуються державних кордонів; організовувати або заохочувати створення іррегулярних сил або озброєних банд, у тому числі

найманців, для вторгнення на територію іншої держави; за допомогою насильницьких дій позбавляти народи їхнього права на самовизначення, свободу та незалежність [13].

Формуючи принцип урегулювання міжнародних спорів мирними засобами, Статут ООН визначив суб'єктів тих спірних правовідносин, щодо яких має застосовуватися цей принцип – це всі держави-члени ООН. Можна припустити, що це правило не поширюється на тих суб'єктів міжнародних відносин, котрі не є членами ООН. Із цього випливає, що міжнародні органи та організації, окремі держави, котрі не стали членами ООН, не зобов'язані, врегульовуючи міжнародні спори, використовувати лише названі вище мирні методи. Таку ситуацію можна вважати прогалиною в нормативному закріпленні цього принципу. Зважаючи на це, видається більш обґрунтованим застосовувати термін «суб'єкт міжнародного права», а не тільки «держави».

Закріплюючи принцип мирного врегулювання, п. 1 ст. 33 Статуту ООН містить своєрідний перелік способів урегулювання міжнародних спорів: переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звертання до регіональних органів чи угод або інші мирні засоби на свій вибір [14]. Привертає увагу та обставина, що, за винятком такого механізму, як переговори, для врегулювання спорів пропонуються механізми з неодмінною участю третьої сторони – міжнародних судових органів, незалежних арбітрів, арбітражних палат тощо. Можна припустити, що такий підхід зумовлений потребою мати незалежного учасника для об'єктивного врегулювання спору [12, с. 65].

Варто особливо наголосити, що мирні засоби врегулювання спорів між державами не є преюдиціальними щодо інших засобів, вони є не формальністю, після якої потрібно застосовувати силові методи, а є єдино прийнятними засобами.

Наступний принцип, який порушується під час застосування сили однією

державою проти іншої, – це принцип, згідно з яким «жодна держава чи група держав не має права втручатися безпосередньо чи опосередковано з якої б то не було причини у внутрішні й зовнішні справи іншої держави. Унаслідок цього збройне втручання та всі інші форми втручання чи всілякі погрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави чи її політичних, економічних і культурних основ, є порушенням міжнародного права» [13].

На особливу увагу тут заслуговує питання про те, що є «втручанням» згідно з Декларацією та що є «внутрішньою справою держави». А. Бертольд зазначає, що постійні зміни в міжнародному житті перешкоджають установити чіткі стабільні теоретичні положення про внутрішню компетенцію держав. Тим не менше, певні справи, на його думку, безсумнівно, належать до внутрішньодержавних. Такими є, наприклад, питання, що стосуються державного ладу, управління, врегулювання взаємин між громадянами тощо [15, с. 116].

Г. Кельзен із цього приводу стверджував: якщо певне питання врегульоване нормою міжнародного права, то воно вилучається з внутрішньої компетенції заінтересованої держави, оскільки їй підлягають лише питання, не врегульовані нормами міжнародного права. При цьому для Г. Кельзена характер цих норм не має істотного значення [16, с. 14].

Таке твердження дослідника ігнорує ту обставину, що є питання, котрі не можуть бути врегульовані міжнародним правом, оскільки вони регулюються національними законодавствами. Це, наприклад, прийняття змін і доповнень до Конституції, порядок функціонування урядових органів, система оподаткування тощо. За сучасних умов невиправданим є твердження, нібито кожне питання, котре було один раз урегульоване міжнародним правом, не є більше внутрішньодержавним.

Незважаючи на імперативну силу описаних вище принципів, Статут

ООН усе ж допускає можливість правомірного застосування сили – законна самооборона (ст. 51 Статуту) і превентивні та примусові заходи, що вживаються членами ООН за рішенням Ради Безпеки (розділ VII Статуту).

Застосування сили за цими підставами має не тільки бути заснованим на положеннях Статуту ООН (ст. 51 розділу VII), а й має бути легітимним, тобто виправданим із морального та правового поглядів.

В опублікованій у грудні 2004 р. доповіді Групи високого рівня із загроз, викликів і змін автори визначили п'ять критеріїв легітимності, які Рада Безпеки повинна враховувати під час розгляду питання про санкціонування застосування військової сили, а саме: серйозність загрози миру, безпеці держави або людині; нейтралізація загрози як основна мета військової операції; використання сили тільки як крайній засіб, коли невійськові варіанти виявилися/виявляться безуспішними; відповідність застосовуваних військових засобів масштабам загрози; збалансоване врахування наслідків силових дій [17].

На першому місці стоїть серйозність загрози. На думку Х. Лаутерпахта, внутрішня загроза буде визнана серйозною й такою, що посягає на світову безпеку в разі наявності фактів «грубих, серйозних, широкомасштабних і тривалих порушень основних і фундаментальних прав людини, які викликали масові й систематичні страждання населення та вчинені шляхом жорстоких, варварських актів, що являють собою злочини проти людяності» [18, с. 215].

Важливим критерієм легітимності є мета військової операції. Безумовно, враховуючи значну політизацію сучасного світу, гуманітарні місії не бувають позбавлені політичного підґрунтя, проте важливим є домінуючий мотив. Основною метою застосування сили має бути припинення загрози миру й запобігання великомасштабним серйозним порушенням прав людини.

З огляду на ту обставину, що на практиці будь-які військові дії практич-

но завжди спричиняють руйнівні наслідки та людські жертви, застосування сили може бути виправдане тільки за безуспішності спроб звернення до мирних засобів впливу на державу, що порушує права людини.

Сучасне міжнародне право передбачає широкий інструментарій невійськової реакції членів міжнародної спільноти у випадках загрози миру та безпеці. Деякі з таких заходів, про які вже йшлося, передбачено в ч. 1 ст. 33 Статуту ООН.

Традиційно умовою правомірності застосування збройної сили в міжнародних відносинах розглядається відповідність (пропорційність) військових дій масштабам загрози. Військові дії можуть уживатися з метою захисту людей і не повинні виходити за ці межі.

Наступний критерій – це менша можливість виникнення загрози міжнародному миру й безпеці в результаті втручання, ніж унаслідок продовження порушень прав людини, які воно має зупинити. Неминучими складовими війни та післявоєнного періоду часто стають смерть, руйнування й анархія. Подібні руйнівні наслідки міжнародного втручання не повинні перевищувати шкоду, яка була б заподіяна масовим порушенням прав людини в країні [19, с. 100].

Цілком вірогідно, що правове закріплення цих критеріїв легітимності застосування сили могло б забезпечити максимальну підтримку рішенням Ради Безпеки, а також звести до мінімуму можливість здійснення окремими державами або регіональними блоками збройного втручання в обхід Ради Безпеки.

Порушуючи питання про відповідальність тієї або іншої держави за неправомірне застосування збройної сили, варто відзначити, що в таких випадках необхідний особливий, специфічний зміст заходів відповідальності. Адже, як було сказано вище, неправомірне застосування збройної сили спричиняє порушення одразу трьох принципів міжнародного права, які

є імперативними нормами. Саме цей факт має бути одним із визначальних у процесі покладення тягаря міжнародно-правової відповідальності на державу-порушницю.

Наприклад, після Другої світової війни за багаторазові акти агресії (одні із виявів неправомірного застосування сили) до Німеччини були застосовані такі заходи відповідальності: тимчасове обмеження суверенітету, окупація території, позбавлення частини території, демілітаризація й заборона утримування збройних сил або певних їх родів, обмеження судової юрисдикції, демократизація законів, узяття союзниками на себе верховної влади, контроль над економікою, розпуск фашистських організацій, використання праці німецького народу, переселення німецького народу до Німеччини тощо. На Кримській і Потсдамській конференціях 1945 року було визначено також суму репарацій, які повинна була виплатити Німеччина в грошовому еквіваленті (наприклад, для СРСР Німеччина повинна була виплатити 10 млрд. американських доларів і таку ж суму для західних держав) і промисловим обладнанням [20, с. 44].

Як помітно з вищенаведеного історичного прикладу, держава-агресор була піддана закономірним, дуже значним, хоча й неоднорідним заходам відповідальності. У цьому зв'язку видається значним кроком уперед консолідація можливих заходів відповідальності, які можуть застосовуватись до держави, в одному з розділів Проекту статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння, розроблених Комісією міжнародного права ООН у 2001 р. Ідеться про реституцію, компенсацію й сатисфакцію (ст. ст. 34–37) [21].

Стосовно того, на який захід відповідальності «заслуговує» держава-порушниця та чи може орган, уповноважений на розгляд цього питання, застосовувати ширше коло заходів, варто зазначити, що такий вибір не буде позбавлений труднощів: наприклад, узяття до уваги обставин, у яких учинялось міжнародне порушення (так званий «дух часу»),

суб'єктивний чинник тощо. Цей факт зайвий раз підкреслює актуальність розробки чіткого механізму притягнення держави до міжнародно-правової відповідальності за таке грубе порушення міжнародного права, як неправомірне застосування збройної сили, а також забезпечення гарантій того, що заходи відповідальності будуть виконані.

Загалом можна констатувати, що категорії «сила» та «застосування сили» залишаються одними з найбільш неоднозначних і невизначених категорій сучасного міжнародного права. Адже, незважаючи на застосування цих термінів у низці міжнародно-правових актів різної ієрархії, відсутня їх чітка регламентація, що, власне, впливає на здатність провести об'єктивну міжнародно-правову оцінку застосування державами сили.

Очевидним видається те, що така оцінка повинна здійснюватись на підставі критеріїв, які визначають правомірність або неправомірність застосування збройної сили. Сьогодні єдиними легальними критеріями є приписи Статуту ООН – ст. 51 (право держав на самооборону) і розділ VII (превентивні та примусові заходи ООН). Легітимними критеріями, які впливають на міжнародно-правову оцінку застосування державами сили, можна вважати такі, що закріплені в доповіді Групи високого рівня із загроз, викликів і змін 2004 р. Хоча останні не мають обов'язкового характеру, їх ненормативна кодифікація є значним кроком уперед у процесі розробки ефективного механізму правомірного застосування збройної сили державами.

Виходячи із цього, можемо констатувати, що гостро постає питання про необхідність прийняття єдиного документа, який містить дефініції понять «сила» та «застосування сили», з урахуванням основних положень уже чинних міжнародно-правових актів, а також нових явищ у засобах і методах ведення військових дій.

Ключові слова: міжнародне право, сила, застосування сили, міжнародно-правова відповідальність.

Стаття присвячена аналізу критеріїв оцінки застосування збройної сили державами. Розглянуто й диференційовано погляди вчених щодо понять «сила» та «застосування сили». Визначено вихідні аспекти міжнародно-правової відповідальності держави за неправомірне застосування збройної сили.

Статья посвящена анализу критериев оценки применения вооруженной силы государствами. Рассмотрено и дифференцировано взгляды ученых относительно понятий «сила» и «применение силы». Определено исходящие аспекты международно-правовой ответственности государства за неправомерное применение вооруженной силы.

The article is devoted to the analysis of evaluation criteria of use of armed force by states. Views of scientists in relation to the concept of “force” and “use of force” category are under consideration and differentiation. Outgoing aspects of international legal responsibility of state for illegal use of armed force are defined.

Література

1. Нікулішин Н. Поняття «сила» у сучасних теоріях міжнародних відносин / Н. Нікулішин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Випуск 25. – С. 130–134.
2. Dahl R. The Concept of Power / R. Dahl // Behavioral Science. – 1957. – II July. – P. 201–215.
3. Капітоненко М.Г. Силовий фактор у міжнародних відносинах: парадигми, теорії, концепції / М.Г. Капітоненко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 33–34. – С. 13–18.
4. Morgenthau H.J. Politics among Nations / H.J. Morgenthau. – New York, 1967. – 752 p.
5. Organski A. World Politics / A. Organski. – N.Y. : Knopf, 1958. – 461 p.
6. Russett B. World Politics – the Menu for Choice / B. Russett, H. Starr. – N.Y., 1985. – 619 p.
7. Давыдов Ю. Понятие «жесткой» и «мягкой» силы в теории международных отношений / Ю. Давыдов // Международные процессы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/jour/006.htm>.
8. Капітоненко М. «Сила» в основных парадигмах міжнародних відносин (Частина друга) / М. Капітоненко [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kiev.convdocs.org/docs/1096/index-33777.html>.
9. Военная сила в международных отношениях : [учебное пособие] / [коллектив авторов] ; под общ. ред. В.И. Анненкова. – М. : КНОРУС, 2011. – 496 с.
10. Резолюция 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 г. (Определение агрессии) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml.
11. Сазонова К.Л. Категория «применение силы» в доктрине современного международного права / К.Л. Сазонова // Юридическая мысль: Научно-практический журнал. – 2013. – № 5. – С. 89–95.
12. Алркейбат А.К. Застосування сили з погляду основних принципів міжнародного права / А.К. Алркейбат // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 2. – С. 65–69.
13. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml.
14. Статут Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
15. Томко Я. Внутренняя компетенция государств и ООН / Я. Томко ; пер. со словац. О.Ф. Сакуна. – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – 310 с.
16. Kelsen H. Peace Through Law / H. Kelsen. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1944. [Reprinted by The Lawbook Exchange]. – 2001. – 155 p.
17. Доклад Группы высокого уровня по угрозам, вызовам и переменам [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www1.umn.edu/humanrts/russian/instree/Runhighpanelreport.pdf>.
18. Lauterpacht H. International Law and Human Rights / H. Lauterpacht. – London : Stevens & Sons Limited, 1950. – 475 p.

19. Тарасова Л.Н. Защита прав человека и международно-правовое регулирование применения силы / Л.Н. Тарасова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Юридические науки»: Научный журнал. – 2006. – № 2. – С. 94–103.

20. Манийчук Ю.В. Последствия международного правонарушения /

Ю.В. Манийчук. – К. : Вища школа, 1987. – 147 с.

21. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G01/638/25/PDF/G0163825.pdf?OpenElement>.

